

De plaats van het kartelrecht in het EEG-Verdrag

A. Reikwijdte van de mededingingsregels

De regels inzake de mededinging behoren tot het deel van het Verdrag dat 'het beleid van de Gemeenschap' betreft (derde deel), anders dan de voorschriften over vrij verkeer van goederen die in het deel over 'de grondslagen van de Gemeenschap' te vinden zijn (tweede deel). Volgt nu uit deze opstelling dat art. 85-86 een soort private tegenhanger zijn van de regels die de nationale overheden verbieden het intracommunautaire goederenverkeer te belemmeren? Dat wil zeggen: verbieden zij aan ondernemingen wat art. 30-36 aan overheden verbieden, nl. het scheppen of laten voortbestaan van obstakels voor de tussenstaatse handel? Of doen zij meer dan dat?

Het antwoord op deze vraag hangt er o.a. van af welke uitlegging men geeft aan de uitdrukking 'de handel tussen lidstaten ongunstig beïnvloeden' in art. 85 en 86. Men kan menen dat daarmee een nadere bepaling wordt gegeven van wat anticoncurrentieel gedrag is: gedrag dat de mededinging binnen de gemeenschappelijke markt verhindert, beperkt of vervalst en dat bovendien de handel tussen lidstaten ongunstig beïnvloedt. Men kan ook menen dat de verdragsbepalingen eerst anticoncurrentieel gedrag beschrijven (verhindering, beperking of vervalsing van de mededinging) en daarna (met de beïnvloeding van de tussenstaatse handel) een bevoegdheidscriterium geven; alleen als daaraan is voldaan zijn het de gemeenschapsinstellingen die tegen het anticoncurrentiële gedrag kunnen optreden. De vraag is dus – zoals het in de Duitstalige literatuur heet – of het gaat om een 'Sachnorm' dan wel om een 'Kollisionsnorm'¹. De Franse tekst ('affecter le commerce entre Etats membres') schijnt meer in de laatste richting te wijzen, maar de Nederlandse en Duitse versies ('ongunstig' beïnvloeden, 'beeinträchtigen') gaan meer in de richting van een materiële betekenis. De doctrine kiest meestal voor de opvatting dat het om een bevoegdheidscriterium gaat. Ook het Hof van Justitie besliste in die zin. Nadat eerst, in een tweetal arresten uit 1966 een aanzet in die richting was gegeven², werd in 1974 met zoveel woorden tot uitdrukking gebracht dat de uitdrukking 'de handel tussen Lid-Staten ongunstig ... beïnvloeden' in art. 85 geen ander doel heeft dan het toepassingsgebied van de communautaire regels af te palen van dat van de nationale wetgevingen³. Dat is sindsdien vaste rechtspraak. Concurrentievervalsing binnen de gemeenschappelijke markt is daarmee als zodanig in strijd met de mededingingsregels van het Verdrag, zoals trouwens de bewoordingen van art. 3 sub f van het Verdrag ook te kennen geven. De gemeenschapsinstellingen, en in het bijzonder de Commissie, kunnen daartegen in het veld treden wanneer de mededingingsvervalsende overeenkomst bovendien de tussenstaatse handel kan beïnvloeden. Om te beoordelen of zulks het

geval is, dient men de overeenkomst als geheel te beoordelen; het is immers die overeenkomst die al dan niet binnen de rechtsmacht van de Gemeenschap valt. Het is dan ook niet nodig dat van elk individueel beding een invloed op de tussenstaatse handel zou kunnen uitgaan⁴.

De tussenstaatse handel kan ook worden geraakt wanneer uitsluitend ondernemingen uit één lidstaat bij de concurrentiebeperkende afspraak zijn betrokken⁵. Dat is bijv. het geval wanneer door de gewraakte afspraak en de daarop gebaseerde praktijk een nationale markt geheel wordt geïsoleerd ('afschotting') of wanneer zo'n praktijk een dusdanig belang heeft dat de structuur van de mededinging op de gemeenschappelijke markt daardoor wordt gewijzigd⁶. De Franse rechtspraak heeft met deze benadering wel eens moeilijkheden gehad; in het algemeen bestond daar de neiging EEG-regels niet van toepassing te achten als het om een geschil ging waar alleen Franse ondernemingen bij betrokken waren. Men meende dan dat het om een 'zuiver interne' zaak ging, zodat 'internationaal recht' geen rol zou kunnen spelen⁷. Wat er ook zij van deze opvatting in het algemeen, zij is met betrekking tot de gemeenschapsregels niet houdbaar. Het landbouwsrecht van de Gemeenschap geldt bijv. mede voor 'interne' situaties, en niet alleen maar voor het grensoverschrijdende handelsverkeer; anders zouden de prijsgaranties ook niet kunnen werken. En wat de mededingingsregels van art. 85-86 Verdrag betreft, zij hebben mede tot doel te voorkomen dat Franse ondernemingen, zonder enigerlei buitenlandse deelneming, de Franse markt ontoegankelijk maken voor ondernemingen uit andere lidstaten.

Het mededingingsbeleid behoort tot de 'globale' economische beleidsinstrumenten van de Gemeenschap, evenals bijv. de fiscale harmonisatie en de conjunctuurpolitiek. In beginsel heeft het mededingingsrecht dan ook een alomvattend karakter, in die zin dat het geldt voor alle bedrijfstakken en voor alle economische activiteiten⁸. De uitwerking ervan kan echter gemoduleerd worden naar gelang van de sectoren waarop het wordt toegepast. Voor de landbouw bepaalt het Verdrag zelf (art. 42) dat de Raad zal bepalen in hoeverre de mededingingsregels de produktie van en de handel in agrarische produkten zullen beheersen. Daarnaast houdt art. 87 (lid 2 sub c) nog de algemene bepaling in dat de Raad 'in voorkomende gevallen' de werkingssfeer van art. 85-86 nader kan omschrijven 'voor de verschillende bedrijfstakken'. Van deze laatste mogelijkheid is gebruik gemaakt voor het binnenvervoer (spoorwegvervoer, wegvervoer en binnenvaart)⁹. Voor zee- en luchtvaart heeft de Raad nog geen afzonderlijk regime vastgesteld, al heeft de Commissie daar wel voorstellen toe gedaan. Door toedoen van een oude verordening, die aanvankelijk voor het gehele vervoer gold, is verordening no. 17 niet van toepassing op zee- en luchtvaart. Het Hof staat echter op het standpunt dat de verboden van art. 85-86 wel op deze bedrijfstakken van toepassing zijn en dat derhalve, nu de kartelverordening niet geldt en de Commissie dus geen ontheffingen kan geven van het kartelverbod op grond van art. 85 lid 3, zee- en luchtvaart zich nog steeds in dezelfde situatie bevinden als het gehele bedrijfsleven vóór 1962: de overgangsregels van art. 88-89 bepalen hoe tegen inbreuken moet worden opgetreden¹⁰.

Er is ook wel beweerd dat bank- en verzekeringswezen aanspraak zouden kunnen maken op een afzonderlijke behandeling op grond van art. 87 lid 2 sub c; er

zijn tenslotte in het Verdrag bepalingen te vinden die hun bijzondere aard lijken te erkennen, vooral in verband met hun verknochtheid met het kapitaalverkeer dat nog niet geheel geliberaliseerd is (zie bijv. art. 61 lid 2). Volgens een recent arrest kan men daar evenwel niet uit afleiden dat, zolang zo'n bijzondere regeling niet tot stand is gekomen, bank- en verzekeringswezen onttrokken zouden zijn aan het concurrentierecht¹¹. Ook van culturele activiteiten wordt wel volgehouden dat zij zo bijzonder van aard zijn dat het mededingingsrecht niet, althans niet zonder meer, van toepassing zou kunnen zijn. In zijn arrest in de Franse boekenzaak heeft het Hof zulke argumenten niet gehanteerd, al was het daar wel toe uitgenodigd¹².

De omstandigheid dat de verboden van art. 85-86 van algemene aard zijn, en dat de rechtspraak dus in beginsel geen verschil tussen sectoren kan maken, staat er niet aan in de weg dat de Commissie, in haar ontheffingenbeleid op grond van art. 85 lid 3, met de bijzondere aard van bepaalde bedrijfstakken rekening houdt. Dat geschiedt ook wel, vooral wanneer het om groepsvrijstellingen gaat; zo kennen bepaalde Commissieverordeningen bijzondere regels voor bierleveringscontracten en voor tankstationcontracten¹³.

B. Institutionele problemen

De constructie van art. 85 is nogal merkwaardig, in die zin dat het 'beleid' dat de Gemeenschap moet voeren niet te vinden is in de materiële verdragsregels van art. 85 lid 1, maar in de ontheffingsmogelijkheid van art. 85 lid 3. Er is een zeer algemeen gesteld verbod; doordat het, in het stelsel van verordening no. 17, de Commissie is die ontheffing daarvan verleent – onder controle van het Hof – is zij het die de 'politiek' voert. Dat betekent in de eerste plaats dat art. 85 als één geheel moet worden gezien: het is moeilijk het verbod wel toe te passen maar de ontheffingsmogelijkheid niet te erkennen¹⁴. Een tweede gevolg is dat er een centraal beleid wordt gevoerd, waarbij één instelling in beginsel de relevante beslissingen neemt voor de gehele Gemeenschap (anders dan bijv. bij de landbouwpolitiek). Met andere woorden: Commissie en Hof geven samen vorm aan het mededingingsrecht, de rol van de Raad is – sinds de totstandkoming van verordening no. 17 die institutionele voorzieningen bevat – beperkt (wederom anders dan bij de landbouwpolitiek).

De Commissie moet, in deze opzet, het beleid maken, via haar beschikkingenpraktijk, bekendmakingen, verordeningen en informele contacten. In het bijzonder moet daarvan worden verwacht dat er nieuwe beleidslijnen worden geïnitieerd om in te spelen op veranderende marktsituaties. En daarin schuilt één van de hoofdproblemen van het communautaire mededingingsrecht. Met de voortgaande bureaucratisering van het besluitvormingsproces wordt de rol van de Commissie meer en meer afwachtend. Als de politieke leiding zich niet bijster voor het kartelrecht interesseert – en daar kunnen valabele motieven voor zijn: men ontwikkelt bijv. net een nieuw steunbeleid – komt de beschikkingenpraktijk in feite op de schouders van ambtenaren terecht, en die zullen in het algemeen zich spiegelen aan de precedënten. Zo kan het risico van het immobilisme ontstaan.

Het is de vraag of het Hof daar iets tegen kan doen: het heeft, wanneer het kartelproblemen moet oplossen naar aanleiding van prejudiciële vragen, een handicap waarvan het belang niet moet worden onderschat. Het is dan nl. geen feitenrechter, terwijl juist de vaststelling en – vooral – de waardering van de feiten in mededingingszaken vaak op de voorgrond staan. Men is dan afhankelijk van het voorwerk van de nationale rechter, en dat is in het ene geval degelijker dan in het andere¹⁵. Er zijn maar beperkte mogelijkheden voor het Hof om een zaak uit te kiezen die zich ertoe leent een belangrijk kartelrechtelijk probleem tot een oplossing te brengen.

Deze constellatie heeft een merkwaardig gevolg: als er, door een of andere toevallige reden, een prejudiciële zaak voor het Hof komt, nodigt de Commissie de rechters uit een ferm standpunt in te nemen ook al is zij zelf nooit tot actie overgegaan. Een schrijnend voorbeeld vormt de verticale prijsbinding in de dagbladpers: er is nooit tegen opgetreden al is zij voor elke krantelezer zichtbaar aanwezig, maar toen een speelgoedhandelaar in Charleroi dagbladen wilde verkopen, en daar geen mogelijkheid toe zag omdat uitgevers en agentschappen via een netwerk van overeenkomsten hadden uitgemaakt dat er een bepaalde afstand tussen de verkooppunten moest zijn, kwamen de poppen pas aan het dansen. De teleurgestelde winkelier liep naar de rechter, daar concentreerde de aandacht zich al gauw op verschillende kartelaafspraken die de prijzen beheersten en via prejudiciële vragen kwam de zaak voor het Hof, alwaar de Commissie te kennen gaf dat verticale prijsbinding uiteraard volstrekt ontoelaatbaar was¹⁶.

Iets soortgelijks deed zich voor met betrekking tot franchising-contracten: de hele vraag van de verenigbaarheid van die overeenkomsten met het regime van art. 85-86 kwam via prejudiciële vragen bij het Hof voordat de Commissie enigerlei beschikking had genomen of enigerlei beleidslijn had bepaald¹⁷. Toen het Hof arrest had gewezen verklaarde de woordvoerder van de Commissie dat deze instelling heel tevreden was met de gekozen lijn en thans op deze basis aan het werk zou gaan; dat is natuurlijk de omgekeerde wereld.

Deze situatie kan op den duur materiële implicaties krijgen. Als de Commissie niet inspeelt op nieuwe ontwikkelingen, ontstaat een zekere druk op het Hof om dat te doen, en dat zou alleen maar mogelijk zijn via een rekkelijke uitleg van de verbodsbepalingen van art. 85-86. Men wijst er in dit verband wel op dat de Amerikaanse rechter de scherpste van de anti-trustbepalingen heeft verzacht door ervan uit te gaan dat deze, ondanks hun ruime bewoordingen, met verstand moeten worden gehanteerd en op een bepaald soort, uit concurrentie-oogpunt onschuldige, situaties niet kunnen worden toegepast ('rule of reason')¹⁸. Volgens sommige schrijvers zou ook in het Europese concurrentierecht plaats zijn voor zo'n benadering, en af en toe worden er ook sporen van ontdekt in 's Hofs rechtspraak¹⁹. Het stelsel van art. 85 steekt echter anders in elkaar: concurrentiepolitiek wordt niet ontwikkeld door rechterlijke interpretatie van het verbod van art. 85 lid 1, maar door het ontheffingenbeleid van de Commissie op grond van art. 85 lid 3 (met inbegrip van de groepsvrijstellingen). Dit orthodoxe uitgangspunt zal evenwel moeilijker vol te houden zijn naarmate de passiviteit van de Commissie ten opzichte van nieuwe ontwikkelingen toeneemt.

C. Materiële aspecten

Blijkens art. 3 sub f van het Verdrag behoort de verwerkelijking van een onvervalste mededinging tot de kerntaken van de Gemeenschap. Betekent dat nu dat het Verdrag daarmee een bepaalde economisch-politieke visie voorschrijft, bijv. een op mededinging gebaseerde economische orde? Of moet men aannemen dat ook voor het EEG-Verdrag geldt wat de Duitse constitutionele rechter, het Bundesverfassungsgericht, voor het Grundgesetz heeft vastgesteld, nl. dat er 'wirtschaftspolitische Neutralität' is?²⁰.

Voor het neutraliteitsstandpunt wordt wel aangevoerd dat het Verdrag, blijkens art. 222, de regeling van het eigendomsrecht in de lidstaten onverlet laat; men zou dus naar hartelust kunnen nationaliseren. Erg sterk is dat argument niet; voor de waardering hoe een economische orde eruit ziet moet men, naar modern economisch inzicht, niet te rade gaan bij de vraag hoe de eigendom van produktiemiddelen is geregeld; het gaat er veeleer om op welke wijze, en met welke mate van vrijheid of onvrijheid, ondernemingen op de markt kunnen opereren. In dat opzicht huldigt het Verdrag echter een 'wettbewerbsfreundliche' visie: art. 90 gaat ervan uit dat de publieke onderneming in beginsel aan het mededingingsrecht is onderworpen. Alleen voor zover zij is belast met het beheer van diensten van algemeen belang kan zij zich er tegenover toepassing van de mededingingsregels op beroepen dat deze niet de vervulling van de haar toevertrouwde taak mag verhinderen. Die bepaling lijkt echter eerder van belang voor openbare nutsbedrijven dan voor genationaliseerde automobiel- of stikstoffabrieken. De reden daarvoor laat zich raden: het mededingingsrecht kan niet een verschillende toepassing krijgen op een bepaalde markt, bijv. die van personenvoertuigen, naar gelang van de wijze waarop, in de verschillende lidstaten, nationalisatie en 'privatisering' zich hebben afgespeeld.

Indien de verdragsbepalingen een keus voor een op mededinging gebaseerde economische orde doen, zou dat tot gevolg moeten hebben dat de art. 85-86 een centrale plaats innemen in het geheel van de verdragsvoorschriften, en dat zij ook als inspiratiebron kunnen dienen bij de uitlegging van die voorschriften. In de rechtspraak van het Hof zijn daarvan ook wel voorbeelden te vinden. Zo wordt bijv. art. 95, inzake fiscale discriminatie, aldus uitgelegd dat nationale belastingstelsels de mededinging op de gemeenschappelijke markt niet in de weg mogen staan: binnenlandse belastingen van de lidstaten moeten 'mededingings-neutraal' zijn²¹. Op soortgelijke wijze werkt de rechtspraak in landbouwzaken soms met het begrip 'open markt', waarmee kennelijk bedoeld is een markt waartoe ondernemers vrijelijk toegang hebben om er hun produkten af te zetten²². De verhouding tussen deze gedachtengang en de strakke reglementering die een aantal marktorganisaties van landbouwprodukten kenmerkt (bijv. suiker) is niet steeds even duidelijk.

Indien het Verdrag, zoals men dat wel noemt, een 'concurrentie-orde' vestigt, brengt deze orde dan ook met zich mee dat aldus aan ondernemingen bepaalde (subjectieve) rechten worden gegarandeerd? Die vraag is lastiger dan hij lijkt, omdat hij verband houdt met het begrip 'economische grondrechten'; men kan daarbij denken aan rechten als vrijheid van beroepskeuze en van bedrijfsuitoef-

fening. Het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens zwijgt daarover, maar sommige nationale grondwetten kennen er een plaats aan toe: zo komt de vrije beroepskeuze voor in de Duitse grondwet²³. Tot nu toe springt de rechtspraak daar nogal voorzichtig mee om – misschien ook wel omdat er vaak een beroep op wordt gedaan door ondernemingen die zich een voordeel zien ontgaan dat hun door een bepaalde regeling was toegefallen en die dan de rechter proberen te overtuigen dat een andersluidende regeling hun de vrijheid ontnemt hun bedrijf uit te oefenen²⁴. Een zo wijd gespannen opvatting van de vrijheid van bedrijfsuitoefening is evenwel niet te rijmen met de intensieve wijze waarop de Europese verdragen zelf overheidsbemoeiing met de bedrijfsuitoefening toelaten: men denke slechts aan de wijze waarop de beroepsregels worden gesauveerd in de verdragsbepalingen over dienstverrichting en vestigingsrecht, aan de productiebeperking in het staalcrisisregime en aan de maatregelen die nodig zijn om het artificiële prijspeil van landbouwprodukten in stand te houden. Zodra de Gemeenschap de structurele overschotten van produkten als melk en wijn serieus gaat aanpakken, d.w.z. via structurele maatregelen, zal zelfs een betrekkelijk diepe ingreep nodig zijn in de vrijheid van de ondernemer om zelf te bepalen wat hij voortbrengt en aan de man brengt. Dat is echter de tegenkant van de bescherming die de ondernemer op de landbouwmarkt geniet.

Men kan dezelfde gedachtengang misschien ook anders formuleren: het typerende van de ondernemer bestaat juist daaruit dat hij risico's neemt; in die situatie kan hem tegen een wisseling van overheidsbeleid ook niet dezelfde bescherming worden geboden als aan bejaarden, dienstplichtigen of leerplichtige meisjes.

Ook op andere wijze kan het mededingingsrecht bijdragen aan de ontwikkeling van algemene rechtsbeginselen. Daarbij valt met name te denken aan het non-discriminatiebeginsel. Dit beginsel kent verschillende varianten in het gemeenschapsrecht: het verdrag verbiedt discriminatie op grond van de nationaliteit en sommige vormen van discriminatie tussen man en vrouw, maar het kent ook bepalingen die de gelijke behandeling van ondernemingen tot inzet hebben. Een voorbeeld is art. 40, dat de gemeenschappelijke ordening der landbouwmarkten betreft en daarbij met zoveel woorden voorschrijft dat deze 'elke discriminatie tussen producenten of verbruikers' moet uitsluiten (lid 3 alinea 2). Art. 85 houdt een gelijksoortige bepaling in waar het onder de voorbeelden van concurrentievervalsing noemt 'het ten opzichte van handelspartners toepassen van ongelijke voorwaarden bij gelijkwaardige prestaties' (lid 1 sub d). Commissie en Hof zijn verder nogal streng wanneer een onderneming haar selectieve verkoopsysteem mag handhaven dank zij een ontheffing maar vervolgens de daaraan verbonden voorwaarden schendt door het toepassen van discriminatoire praktijken²⁵. Al met al is het daarom mogelijk dat de zich langzaamaan ontwikkelende Europese gelijkheidsjurisprudentie een uitloper krijgt in het mededingingsrecht en dat de gelijke behandeling van ondernemingen een spilfunctie zal blijken te vervullen in verschillende onderdelen van het economisch recht. Zo'n ontwikkeling zou ook aansluiten bij de hantering van het begrip 'open markt': niet alleen de overheid, maar ook grote ondernemingen kunnen in die conceptie de toegang tot de markt niet afsluiten, deze hoort voor allen gelijkelijk open te staan. Voor ondernemin-

gen met een marktbeheersende positie volgt dat rechtstreeks uit art. 86; maar ook bij de toepassing van art. 85 dragen de grote ondernemingen een zwaardere verantwoordelijkheid dan de kleinere²⁶.

In deze gedachtengang rijst ook nog de vraag of via art. 85 de zgn. 'omgekeerde' discriminatie kan worden bestreden. Daarmee wordt bedoeld op benadeling van bepaalde binnenlandse ondernemingen die ontstaat doordat, ten gevolge van de inwerking van het gemeenschapsrecht, benadeling van ondernemingen uit andere lidstaten wordt beëindigd. Er golden bijv. beperkende bepalingen voor alle buitenlandse en enkele binnenlandse produkten; indien het daarbij om overheidsvoorschriften ging zal toepassing van art. 30 er alleen maar toe leiden dat de benadeling van de produkten uit andere lidstaten wordt opgeheven. Zolang geen nieuwe wetgeving tot stand komt – om de resterende benadeling van binnenlandse produkten op te heffen, of om nieuwe, niet-discriminerende verschillen van behandeling in te voeren –, kan de benadeelde binnenlandse onderneming met art. 30 in de hand waarschijnlijk weinig uitrichten²⁷; maar misschien zou op basis van art. 85 eventueel wel iets te beginnen zijn.

Uit het voorgaande blijkt dat het mededingingsrecht aan de instellingen en aan de justitiabelen een ambitieus programma heeft verschaft. Die rol wordt misschien nog belangrijker wanneer wij werkelijk – zoals sommigen menen – een nieuwe periode van liberalisme tegemoet gaan: de spelregels van het concurrentierecht worden relatief gewichtiger naarmate de spelers zich vrijer over het veld kunnen bewegen.

Aan de totstandkoming van een echte gemeenschappelijke markt staat nog veel in de weg: niet alleen de technische handelsbelemmeringen, de kwaliteitseisen voor voedingsmiddelen en de gezondheidsvoorschriften, al wordt daaraan de meeste aandacht besteed. De Europese markt is ook niet gemeenschappelijk omdat bijv. de automobiellindustrie zijn verkoopnetten precies volgens de nationale grenzen indeelt, en daarin geholpen wordt door zinloze verschillen in technische eisen die van land tot land aan aldaar ingeschreven voertuigen worden gesteld. Een verwant voorbeeld is te vinden in het mediawezen: de volmaakt nationale organisatie van filmdistributie en televisiebestel, gevoegd bij de territoriale werking van de auteursrechten en de taalbarrières, zorgt voor een deugdelijker afscherming van nationale markten dan menige 'maatregel van gelijke werking' die door art. 30 wordt verboden.

Kan het mededingingsrecht hier soelaas bieden? Het kan in elk geval enkele uitersten keren, zoals een van de grote automobielfabrikanten op een gegeven moment heeft ondervonden²⁸. Om te kunnen beoordelen welke rol het mededingingsrecht in dit opzicht kan spelen, zou men eerst zorgvuldig moeten nagaan welk gedrag van marktdeelnemers ertoe bijdraagt de totstandkoming van een gemeenschappelijke markt, met de kenmerken van een binnenmarkt, te verhinderen. Het onderzoek daarvan staat echter nog in de kinderschoenen.

1. Von der Groeben-von Boeckh, Kommentar zum EWG-Vertrag, dl. I (3e dr., Baden-Baden 1983) p. 997; Grabitz-Koch, Kommentar zum EWG-Vertrag (München 1984), aantek. 88 bij art. 85.
2. Zaak 56/65, LTU c. Maschinenbau Ulm, *Jur.* 1966 p. 392; gevoegde zaken 56 & 58/64, Consten en Grundig, *Jur.* 1966 p. 450.
3. Zaak 7/73, Commercial Solvents, *Jur.* 1974 p. 223.
4. Zaak 193/83, Windsurfing International, arrest van 25 febr. 1986 (nog niet gepubliceerd).
5. Aldus reeds zaak 8/72, Vereniging van Cementhandelaren, *Jur.* 1972 p. 977. Zie ook Von der Groeben-von Boeckh p. 999; Van Gerven-Maresceau, Kartelrecht, dl. II Europese Economische Gemeenschap (Zwolle 1986) no. 98-100.
6. Zie o.a. zaak 61/80, Coöperatieve stremsel- en kleurselafabriek, *Jur.* 1981 p. 851; zaak 22/79, Greenwich Films, *Jur.* 1979 p. 3275.
7. Bijv. Cour d'appel Amiens 9 mei 1963, *Gaz. Pal.* 1963 I *Jur.* 426; Cour d'appel Versailles 7 dec. 1983, *Gaz. Pal.* 1984 I *Jur.* 80.
8. Zie B. van der Esch, EEC competition rules: basic principles and policy aims, *Legal issues of European integration* 1980 n° 2, p. 75; Von der Groeben-von Boeckh p. 889.
9. Ver. 1017/68 van de Raad, houdende de toepassing van mededingingsregels op het gebied van het vervoer per spoor, over de weg en over binnenwateren (Pb. 1968, n°. L 175/1).
10. Zaak 209/84, Asjes, arrest van 30 april 1986, nog niet gepubliceerd.
11. Zaak 45/85, Verband der Sachversicherer, arrest van 27 jan. 1987 (nog niet gepubliceerd). Zie ook Van Gerven-Maresceau n°. 67-68.
12. Zaak 229/83, Leclerc, *Jur.* 1985 p. 17.
13. Ver. 1984/83 van de Commissie, betreffende de toepassing van art. 85 lid 3 van het Verdrag op groepen exclusieve afname-overeenkomsten (Pb. 1983, n°. L 173/5).
14. Zie zaak 13/61, Bosch, *Jur.* 1962 p. 91. De leer van de zg. voorlopige geldigheid van 'oude' (pre-1962) kartels was op deze gedachtengang gebaseerd.
15. Illustratief is zaak 126/80, Salonia, *Jur.* 1981 p. 1563.
16. Zaak 243/83, Binon, arrest van 3 juli 1985, nog niet gepubliceerd.
17. Zaak 161/84, Pronuptia de Paris, arrest van 28 jan. 1986, nog niet gepubliceerd.
18. De 'rule of reason' wordt overigens nooit toegepast op belangrijke soorten concurrentiebeperkingen zoals marktbescherming ('per se' doctrine).
19. Zie bijv. Peter Ulmer, Rule of Reason im Rahmen von Artikel 85 EWGV, *Recht der Internationalen Wirtschaft* 1985, p. 517; Van Gerven-Maresceau n°. 153.
20. BVerfGE 12 n°. 34, Volkswagenwerk-privatisierung, 1961.
21. Zaak 15/81, Gaston Schul I, *Jur.* 1982 p. 1409.
22. Zaak 237/82, Jongeneel Kaas, *Jur.* 1984 p. 483.
23. Art. 12 Grundgesetz.
24. Zaak 230/78, Eridania, *Jur.* 1979 p. 2749; zaak 59/83, Biovilac, *Jur.* 1984 p. 4057.
25. Zaak 107/82, AEG-Telefunken, *Jur.* 1983 p. 3151.
26. Gevoegde zaken 100-103/80, Pioneer, *Jur.* 1983 p. 1825.
27. Zie gevoegde zaken 314-316/81 en 83/82, Waterkeyn, *Jur.* 1982 p. 4337.
28. Zaak 25/84, Ford II, arrest van 17 sept. 1985, nog niet gepubliceerd.